

מ ס פ ר

12

ירושלים, טבת התשנ"ט, ינואר 1999

נ י י ר ע מ ד ה

הפריימריס המפלגתיים של 1996 ותוצאותיהם הפוליטיות

גדעון רהט
נטע שר-הדר

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות, באמצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

בנוסף לכך מממש המכון הישראלי לדמוקרטיה את שליחותו על ידי מידע משווה בנושאי החקיקה ודרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים שונים. כמו כן הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי-ביצוע ואנשי אקדמיה, ועל ידי פרסום מחקריו.

גדעון רהט ונטע שר-הדר חיברו את המחקר במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה, בהנחייתו של אשר אריאן, פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת חיפה ועמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה.

דברים אלה מתפרסמים במקביל גם בספר **הבחירות בישראל – 1996**, מאת אשר אריאן ומיכל שמיר, הנמצא בדפוס.

הדברים המתפרסמים בניירות העמדה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

מבוא	עמ' 5
מסגרת הניתוח	עמ' 6
השתתפות	עמ' 8
ייצוגיות	עמ' 11
היענות	עמ' 15
תחרותיות	עמ' 20
סיכום ומסקנות	עמ' 26
הערות	עמ' 29
ביבליוגרפיה	עמ' 35
רשימת ניירות העמדה של המכון הישראלי לדמוקרטיה	עמ' 38

עמוד 4 - ריק

בשנות ה-90 הגיעה ההתפתחות בשיטות בחירת מועמדי המפלגות בישראל לשלב חדש.¹ למפלגת העבודה, שהעבירה לחבריה את תפקיד בחירת מועמדיה לכנסת כבר ב-1992, הצטרפו לקראת בחירות 1996 הליכוד, שאימץ שיטת בחירות מקדימות דומה וברית מפלגות מרצ (רצ, מפ"ם ושינוי) ששיתפה אף היא את חבריה בהליך זה.² Hazan (1997) מציע לכנות את שיטת הבחירות המקדימות שאומצה במפלגות אלו – לפיה בוחרים חברי המפלגה את מועמדיהם למשרות ציבוריות – בשם "פריימריס מפלגתיים" (Party Primaries), בהתאם להגדרתם של Gallagher ו-Marsh (1988: 239).

בבחינה ביקורתית של הפריימריס המפלגתיים נראה כי גם אם שיתוף אזרחים בפוליטיקה המפלגתית רצוי מהבחינה הנורמטיבית, הרי שיש חשיבות גדולה לדרך יישומו.³ בחרנו לערוך את הניתוח בארבעה ממדים: השתתפות, ייצוגיות, היענות ותחרותיות. תחילה, נעמוד בקצרה על הציפיות שהיו לגבי כל אחד מממדים אלו. לאחר מכן ננתח את תוצאות הבחירות המקדימות בעבודה, בליכוד ובמרצ באמצעות עמידה על השפעתם של הכללים הפורמליים ושל שיטות בחירת המועמדים השונות על התנהגות השחקנים העיקריים שלקחו בהם חלק: המפלגות, המועמדים, וחברי המפלגה בעלי זכות הבחירה.⁴ המחקר מתבסס על מקורות ראשוניים כגון חומר מפלגתי (תקנונים, תוצאות בחירות), פרסומי מועמדים (מודעות, מנשרים), עיתונות (יומונים ומקומונים) ועל עבודת שטח שכללה ראיונות עם מועמדים ותצפיות שנערכו באתרי ההצבעה ובכינוסים מפלגתיים.

מסגרת הניתוח

בפריימריס המפלגתיים שנערכו במפלגת העבודה (ב-25.3.96) ובליכוד (ב-26.3.96) ניתנה לחברים הזכות הבלעדית לקבוע את הרכב ודרוג רשימת המועמדים לכנסת לפי שיטת בחירות מעורבת, בה נבחרו בנפרד נציגי מחוזות ונציגי רשימה מרכזית ("הרשימה הארצית").⁵ בעבודה בחר כל חבר ב-15-11 מועמדים מהרשימה הארצית ובשני מועמדים מהמחוז ואילו בליכוד בחר כל חבר ב-20 מועמדים מהרשימה הארצית ובמועמד אחד מהמחוז. במרצ נערכה בחירה בשני סיבובים: בסיבוב הראשון ניתנה למוסדות מפלגות מרצ האפשרות לסנן מועמדים, קרי, לקבוע אילו מועמדים ידורגו על-ידי החברים. מרכז מפ"ם ומועצות שינוי ורצ בחרו בנבחרות מועמדיהן ב-29.2.96. כשלושה וחצי שבועות אחר כך, ב-24.3.96, נערך הסיבוב השני בו חברי מרצ – החברים בשלושת המפלגות וחברי עמותת "אזרחים תומכי מרצ" – דרגו בנפרד את מועמדי שלושת המפלגות, תשעה מחמישה-עשר מועמדי רצ, שישה מעשרת מועמדי מפ"ם ושלושה מחמשת מועמדי שינוי. במרצ ביטא השילוב של מוסדות המפלגה ושל כלל החברים לא רק פתיחה של תהליך בחירת המועמדים אלא שלב נוסף בפעולה המשותפת של שלושת מרכיבותיה. במסגרת זו הפקידו רצ ומפ"ם את ההכרעה הסופית לגבי מיקום מועמדיהן בידי ציבור החברים ואילו שינוי סייגה את השפעתם. האחרונה קבעה כי תוצאות הבחירות לנבחרת המועמדים במועצה, בסיבוב הראשון, ישוקללו בתוצאות הצבעת חברי מרצ בסיבוב השני, מה שהקנה למועצת שינוי השפעה על מיקומם הסופי של המועמדים במסגרת רשימת מרצ.⁶

בתקנוני העבודה, הליכוד ומרצ נקבע כי גם יו"ר המפלגה (ומועמדה לראשות הממשלה במקרה של העבודה והליכוד) ייבחר ישירות בידי החברים. אולם הלכה למעשה, לקראת בחירות 1996 יושם הליך זה רק בליכוד, בפריימריס המפלגתיים שנערכו כבר בראשית שנת 1993.

במהלך עיצוב שיטות הפריימריס המפלגתיים ואף לאחר מכן, התפתח ויכוח על היתרונות והחסרונות שבשיתוף חברי המפלגות בבחירת מועמדיהן לכנסת.⁷ המצדדים בשיטת הפריימריס המפלגתיים טענו כי מהגברת הדמוקרטיזציה המפלגתית, תוך עקיפת והחלשת השפעת המנגנונים המפלגתיים, יופקו התוצרים הבאים:

ראשית, הרחבת הממד ההשתתפותי בפוליטיקה הישראלית והעמקתו בדרך של השתתפות ישירה של אזרחים באחת מן

ההכרעות החשובות בחייה של מפלגה, בחירת רשימת מועמדיה לכנסת (אבנון, 1996: 13). ואכן, Hofnung (1996a) הצביע על כך ששיתוף החברים בבחירת המועמדים הוביל לעלייה גדולה בשיעור החברות במפלגות לאחר כשלושה עשורים של ירידה מתמדת. בניתוחינו נראה כי התנהגות המפלגות, המועמדים וחברי המפלגות הובילה לכך שהמטרות המקוות של הרחבת ההשתתפות לא הושגו.

שנית, **חיזוק ממד ההיענות של הנבחרים לבוחרים**. בשיטת הבחירות הרשימתית הנוקשה הנהוגה בישראל, שבה אין לאזרחים השפעה על הרכב רשימת המועמדים, אין לנבחר מחויבות ברורה כלפיהם אלא כלפי הנהגת ומנגנון המפלגה שבמסגרת רשימתה הוא נבחר. לאור זאת, נתפס שיתוף החברים בבחירת מועמדי המפלגות כצעד מרכזי בדרך ליצירת קשר ישיר בין הבוחר לנבחר ולהגברת ההיענות של הנבחר לבוחר. בניתוחינו נדון בטבעה של אותה ה"היענות" ובהתעצמותם של מתווכים חוץ-מפלגתיים, שנבעה מהצורך לפנות לקהל מצביעים גדול.

שלישית, **הגברת התחרותיות על-ידי מתן הזדמנות למועמדים חדשים להתמודד על מקומם ברשימה**. הטענה הייתה כי רק בדרך זו יוכלו מועמדים חדשים, מוכשרים ורעננים לחדור לפוליטיקה המפלגתית מבלי שיחסמו על ידי מנגנוני המפלגה. זאת, למרות שהניסיון האמריקני מלמד כי בהתמודדות בשיטת הפריימריס יש למועמדים מכהנים (Incumbents) יתרון בולט על פני מועמדים חדשים (אבנון, 1996: 16) ושניתן להעריך כי יתרון זה יבלוט בהליך הבחירה הישירה של המועמדים שהונהג בישראל (בר, 1996: 135). אנו נבדוק ציפייה זו דרך ניתוח השפעת הכללים הפורמליים והתנאים הפוליטיים על אופי ההתמודדות ומידת התחרותיות. בניתוח זה ובבדיקת הקשר בין השימוש בשיטות שונות לבין מידת הצלחתם של מועמדים חדשים נראה כי "פתיחתה" של התחרות לא החלישה את עצמתם של חברי הכנסת המכהנים ואף חיזקה אותם ממספר בחינות. כמו כן, תראה לנו בחינת המאפיינים המשותפים לאותם המועמדים החדשים שהצליחו בהתמודדות כי אין לפתיחתה של התחרות משמעות רבה מבחינת אופן "רענון" הרשימה.

לבסוף, **על מצדדי אימוץ שיטת הפריימריס הייתה מקובלת ההערכה כי שיתוף החברים בבחירת המועמדים עשוי להוביל ליצירת רשימה שאיננה ייצוגית**. לאור זאת נטו המפלגות לעצב את שיטות הבחירות המוקדמות בדרך שתקטין ואף תתקן את עיוותי הייצוג הצפויים מבחינה טריטוריאלית וסקטוריאלית. אנו נציג את סוגי מנגנוני הבטחת הייצוג, את דרך יישומם במפלגות השונות ואת השפעתם על

תוצאות הפריימריס. ניתוחינו יראה כי לחשש מבחירתה של רשימה לא ייצוגית היה יסוד מוצק וכי לולא השימוש במנגנוני תיקון, היו חברי המפלגה יוצרים רשימות שאינן ייצוגיות לפי אותם הפרמטרים שקבעו המפלגות עצמן.

השתתפות

בפריימריס המפלגתיים לראשות הליכוד, שנערכו כבר במרץ 1993, הוכרע המאבק כבר בסיבוב הראשון (ניצחון מועמד בעל רוב הותנה בהשגת 40% ומעלה מהקולות הכשרים) בו ניצח בנימין נתניהו כשזכה ב-52.1% מכלל הקולות הכשרים. מול נתניהו התמודדו שלושה: דוד לוי, שזכה ב-26.3% מן הקולות, בני בגין (15.1%) ומשה קצב (6.5%). במפלגת העבודה לא נערכו בחירות מקדימות לתפקיד יו"ר המפלגה לקראת בחירות 1996 מכיוון שרק מועמד אחד, שמעון פרס, הציג את מועמדו וזו אושרה פה אחד במרכז המפלגה. גם במרצ התמודד מועמד אחד, יוסי שריד, על משרת היו"ר, ומינויו אושר בידי מועצת מרצ. הפניה לחברים נעשתה בליכוד, עם פרישת יו"ר המפלגה שמיר לאחר ההפסד בבחירות, כמוה, גם ההתמודדות בעבודה ב-1992, נוכח המאבק הקשה בין רבין לפרס. ביתר המקרים חסכו המפלגות את הפניה לחברים לשם קבלת אישור לאיש המשרה בידי המועמד היחיד משום שלפי תפיסתן, ובהתאם לתפיסה שרווחה בציבור, היו תוצאות הבחירות ידועות מראש. הפניה לחברי המפלגה נעשתה, אם כך, רק כשהייתה תחרות.

המאמץ הגדול שעשו המפלגות הנסקרות להגדיל את מספר חבריהן נבע מתחרות שנוצרה בנייהן על מספר החברים שכל אחת מהן תצליח לגייס, כמפגן כוח לקראת הבחירות הכלליות. מפקדי החברים שערכו העבודה והליכוד היו המוניים; חלקם הגדול של החברים גויסו במסגרות של קבוצות מאורגנות כמקומות עבודה, ועדי עובדים, ומשפחות גדולות ("חמולות"). במפלגת העבודה בלטה במיוחד ההתפקדות ההמונית המאורגנת בשתי קבוצות עובדים גדולות ובעלות עניין בהשפעה במערכת הפוליטית: ועד עובדי חברת החשמל, שהמונופול שלה אמור היה להיות מוארך ערב הבחירות המקדימות, ועובדי רפא"ל, שעמדו בסכנת פיטורין.

במפלגת העבודה אף נדחה סיום המפקד בחודש וחצי, מה-15 בנובמבר ל-31 בדצמבר 1995 (**הארץ**, 3 בינואר 1996: 3ב) על מנת למצות את התנופה הגדולה של ההתפקדות לשורותיה שהתחוללה לאחר רצח רבין, ב-4.11.95. מדיניות המפקד של מרצ נועדה להפריך את הטענות בדבר קריסת התמיכה במפלגה. באותה תקופה ובמיוחד לאחר רצח רבין, הראו הסקרים כי ייצוגה של מרצ בכנסת צפוי לרדת בכמחצית ואף יותר לעומת ייצוגה בכנסת ה-13. כמו כן, נועד המפקד לאזן את הרכב חברי ברית המפלגות שבו היה לחברי תנועת הקיבוץ הארצי של מפ"ם רוב⁸; זאת, בעוד שהיחס בין מספר נציגי מפ"ם, רצ ושינוי במרצ, שהתבסס על חלוקת ייצוג שנקבעה לפי תוצאות בחירות 1988, בהן התמודדו המפלגות בנפרד, עמד על 2:5:3 בהתאמה. עם זאת, במפקד מרצ לא הייתה תופעה נרחבת של התפקדות מאורגנת במקומות עבודה או ועדי עובדים; בסוף המפקד נמנו בה 34,111 חברים בעלי זכות בחירה לעומת 261,169 בעבודה ו-178,852 בליכוד.

האינטרס של המפלגות להגדיל את מספר החברים השתלב בזה של המתמודדים, בעיקר אלו במחוזות, משום שעל מנת לנצח בבחירות במחוז צריך היה מועמד לפקוד לעתים רק אלפים בודדים של תומכים, משימה בהחלט אפשרית. בעבודה, בה השפיע מספר המתפקדים במחוז על מיקום נציגיו ברשימה, אף ניתן תמריץ נוסף למועמדים במחוזות לנסות ולפקוד כמה שיותר חברים למפלגה⁹. נוכח זאת לא בחלו מועמדים ועסקנים מלפקוד אנשים שהיו ידועים בתמיכתם במפלגות אחרות. כך למשל, טענו בכירים במרצ כי צלי רשף, מראשי תנועת "שלום עכשיו", שהתמודד על מקום ברשימת העבודה במחוז ירושלים, פקד רבים מתומכיהם למפלגת העבודה. רשף מצידו טען כי פנה לאנשים קרובים לדעותיו והציע להם להתפקד למפלגתו אם חשוב להם שייבחר (**ירושלים**, 22 בספטמבר 1995: 20). הניסיון לפקוד כמה שיותר חברים הגיע לכדי אבסורד כאשר מטה הבחירות של רשף ניסה בטעות לפקוד גם את חברת הכנסת נעמי חזן ממרצ למפלגת העבודה (**כל העיר**, 27 באוקטובר 1995: 31). בליכוד צצו תופעות דומות ולבית הדין המשמעתי של המפלגה אף הוגשה עתירה כנגד עזרא בנימיני, ראש עיריית הוד-השרון, ובה נטען שהוא פקד עובדי עירייה שהיו חברים במפלגת העבודה (**על השרון**, 15 במרץ 1996). חשיבות ומרכזיות המפקד במחוזות ניכרה היטב במקרה זה כשבנימיני הצליח לנצח במרוץ כבר בשלב ההתפקדות. משנודע כי הצליח לפקוד קרוב ל-6,000 מבני עירו לליכוד החליטו מתמודדים בולטים במחוז, ביניהם ח"כ מכהן, כי יעברו להתמודד ברשימה הארצית (**על השרון**, 29

בדצמבר 1995: 18-21; **הארץ**, 5 בינואר 1996: 2). בדיעבד, נראה כי הטענות כלפי המפקד שערך בנימיני היו מבוססות: מספר חברי הליכוד מקרב תושבי הוד-השרון עמד על 5,684 (**על השרון**, 16 בפברואר 1996: 21), בעוד שמספר המצביעים למפלגה בבחירות הכלליות עמד על 4,715 בלבד (ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-14, 1996).

היחס בין מספר החברים בעלי זכות הבחירה במפלגות אלו לבין מספר בוחריהן¹⁰ בבחירות הכלליות עמד על 3.8:1 (474,132 : 1,812,417), משמע שכרבע מציבור החברים הפוטנציאלי בחר להתפקד למפלגות. מתוך אלו, הצביעו 64.5%, משמע שכשישית מציבור החברים הפוטנציאלי (305,663) לקחו חלק פעיל בתהליך בחירת המועמדים. נתונים אלו מסמנים לכאורה את יצירתו של מעגל חדש של רמת פעילות בפוליטיקה הישראלית. מכל מקום, ניתוח אופייני של אותה ההשתתפות מצביע על טבעה הבעייתי.

התפקדות המונית זו פגעה באיכות החברות במפלגות. תופעה המעידה על כך היא ההבדלים במספר החברים משלמי המס השנתי בעתות פריימריס לעומת מספר החברים בזמנים בהם לא התקיימו בחירות מקדימות. כאשר לא היו פריימריס חדשים באופן הצטמצם מספר משלמי דמי החבר באופן דרמטי. בעבודה נמנו מעל 150,000 חברים משלמי דמי-חבר בעת עריכת הפריימריס המפלגתיים לבחירת יושב הראש ורשימת המועמדים לכנסת בשנת 1992, ובעת בחירת חלק ממועמדי המפלגה לרשויות המקומיות בשנת 1993 ומועמד המפלגה למשרת יו"ר ההסתדרות ב-1994. לעומת זאת, בראשית שנת 1995 היה מספר חברי העבודה פחות מ-100,000, אך לקראת הבחירות המקדימות של 1996 הוא גדל בשנית, הפעם פי שלושה. בליכוד גדל מספר החברים המשלמים דמי חבר ביותר מפי ארבעה לקראת בחירת יושב הראש בשנת 1993, כשמספרם עלה מכ-50,000 לכ-230,000. בראשית שנת 1995 המספר ירד לפחות מ-100,000 ולקראת בחירות 1996 הוא הוכפל ועמד על כ-180,000. לפיכך נראה כי רבים מן המצטרפים למפלגות עשו זאת במטרה להשתתף בבחירות המקדימות ולא על מנת ליצור קשר קבוע של חברות ביניהם לבין המפלגה. מסקנה זו מתחזקת מתוצאות סקר שערכו אריאן ושמיר (1998) לקראת בחירות 1996 ובו נמצא פער של 4% בין שעור האזרחים שהצהירו כי השתתפו בבחירות המקדימות במפלגות (13%) לבין אלו שהצהירו על חברותם במפלגות (9%). נראה כי ממצא זה מעיד שרבים שהתפקדו למפלגות אפילו לא היו מודעים להיותם חברי מפלגה רשומים.

תופעה נוספת המעידה על בעייתיות באיכות החברות במפלגות היא ה"התפקדות הכפולה", חברות של אזרחים במספר מפלגות בעת ובעונה אחת. רשם המפלגות (13 במרץ 1996) מצא כי 8% מחברי העבודה, 11.9% מחברי הליכוד, 9.1% מחברי שינוי ו-4.6% מחברי מפ"ם היו חברים במפלגה נוספת. תופעה זו אינה קשורה רק לשיטת הפריימריס והיא בלטה בשיעורה במפד"ל (15.6%), שערכה מפקד המוני לשם בחירת מוסדותיה ולא לצורכי פריימריס ובצומת (29.6%), שלחבריה ניתן תפקיד משני בהליך בחירת המועמדים. מנתונים אלו ניתן ללמוד כי מתן עידוד בלתי מרוסן להתפקדות המונית לצורכי בחירת מועמדים, לכנסת או למוסדות מפלגתיים, פוגע באיכות החברות במפלגות.

בנוסף, נראה כי אזרחים רבים התפקדו למפלגה על מנת לבחור מועמד, בלא כוונה להצביע לה בבחירות הכלליות. הטענה שהועלתה ולפיה התפקדותם של תומכי מפלגות אחרות תוביל ליצירת קשר עם המפלגה ולתמיכה בה בבחירות הכלליות לא אוששה. בניתוח תוצאות בחירות 1996 כותב וייס: "חלק מן המתפקדים גויסו על ידי המועמדים מפריפריות חוץ מפלגתיות. בתום הפריימריס התנדפו מתפקדים אלה כלא היו, בחלקם שבו לחיק מפלגות האם שלהם" (1996: 271). בהתאם לכך, בבדיקה ראשונית של תוצאות הבחירות לכנסת ה-14 אותרו 13 יישובים בהם עלה מספר חברי מפלגת העבודה על מספר מצביעיה.¹¹

ייצוגיות

בבחירות המקדימות נעשה שימוש בשני סוגים של מנגנוני הבטחת ייצוג. האחד, המחוז, שלנבחריו הוקצו מקומות קבועים מראש ברשימת המועמדים לכנסת. נבחין בין שני סוגי מחוזות, טריטוריאלי וסקטוריאלי. במחוז הטריטוריאלי התבצעה הבחירה באזורים המוגדרים לפי גבולות גיאוגרפיים, בהם רשאים לבחור ולהיבחר רק חברי המפלגה והמועמדים הרשומים כתושבי המחוז. במחוז הסקטוריאלי, המתאפיין בזיהוי קבוצתי ו/או ארגוני, המועמדים והבוחרים היו בני אותו הסקטור. מנגנון הבטחת

הייצוג השני ידוע בכינוי "שריון". דרך מנגנון זה הובטח מיקום מינימלי למועמד או מועמדי סקטור או קבוצה חברתית ברשימת המועמדים. בשונה מהמתמודדים במחוזות, מועמדים אלו התמודדו על מקומם עם יתר המועמדים ומנגנון הבטחת הייצוג הופעל רק במידה ולא זכו במקום שהובטח להם או במקום גבוה יותר.

בעבודה נקבעו 12 מחוזות בחירה, מהם שמונה טריטוריאליים (שלושה עירוניים וחמישה מרחביים) וארבעה סקטוריאליים (קיבוצים, מושבים, מיעוטים ודרוזים). לכל מחוז הוקצו שני מקומות עד המקום ה-47 ברשימה הכללית, למעט המחוז הדרוזי, לו הוקצה מקום אחד. יתרת המקומות ברשימת המועמדים, 21 במספר, הוקצו למועמדים שהתמודדו ברשימה הארצית. בליכוד נקבעו עשרה מחוזות בחירה, מהם תשעה טריטוריאליים (שלושה עירוניים ושישה מרחביים) ואחד סקטוריאלי ("מועצות אזוריות ויישובים חקלאיים"). עד למקום ה-80 ברשימת הליכוד לכנסת הוקצו 49 מקומות למועמדי הרשימה הארצית ו-30 למועמדי המחוזות.¹²

השימוש במחוזות נועד להבטיח חלוקת ייצוג טריטוריאלי וסקטוריאלי שוויונית יותר. מניתוח מקום מגוריהם של 20 הנציגים הראשונים ברשימה הארצית של העבודה ושל הליכוד נראה כי לולא קביעת המחוזות עלול היה להיווצר חוסר איזון קיצוני בהרכב רשימת המועמדים על פי אותם הפרמטרים שקבעו מפלגות אלו. ייצוגם של אזורים או סקטורים מסוימים עשוי היה להיות חסר (בעבודה); מחוזות מיעוטים וצפון, ובלכוד: מחוזות חיפה וישי"ע) ואילו מחוזות אחרים היו זוכים לייצוג-יתר בולט. בעבודה זכו מועמדים ממחוזות ירושלים, תל-אביב ושרון-שומרון, ב-13 מתוך 20 המקומות הראשונים ברשימה הארצית; בליכוד זכו מועמדים ממחוז ירושלים לבדו בשמונה מתוך 20 המקומות הראשונים.

סדר הופעת מועמדי המפלגות לכנסת ברשימה המשולבת של מרצ נקבע לפי מה שכונה בתקנון "ההסדר הבין-מפלגתי המוסכם" (מרצ 1996: נספח, ס' 3). הסדר זה עוצב בהתאם למפתח שנקבע עוד בריצה המשותפת של המפלגות בשנת 1992, על סמך כוחן היחסי בבחירות 1988. בכל עשיריית מועמדים הוקצו חמישה מקומות למועמדי רצ (1, #4, #5, #8, #10), שלושה למועמדי מפ"ם (2, #6, #9) ושנים למועמדי שינוי (3, #7). חלוקה זו יצרה במרצ מעין "מחוזות מפלגתיים", בהם התמודדו חברי כל מפלגה בנפרד על מקומות שמורים מראש; אולם בשונה

מההסדרים שהונהגו במפלגות אחרות, היו החברים זכאים לבחור במועמדים בכל שלושת ה"מחוזות" המפלגתיים.

ה"שריון", כאמור, הוא הסוג השני של מנגנון הבטחת הייצוג בו נעשה שימוש. במפלגת העבודה הוקצה לנשים ברשימה הארצית מקום בכל עשיריית מועמדים (9, # 18, # 27, # 37). כמו כן נקבע כי המקומות ה-40 וה-44 ברשימה לכנסת יוענקו לשתי נשים מן המחוזות במידה ונשים לא יזכו באחד משני המקומות הראשונים בשני מחוזות. מנגנון תיקון זה הופעל במלואו כשכל ארבע המועמדות הראשונות ברשימה הארצית של מפלגת העבודה ושתי נשים מן המחוזות קודמו למקומות ששוריינו להן. המקום ה-29 ברשימה הובטח לעולה חדש. לאחר שלמקום זה קודם עולה חדש מאתיופיה, התעורר חשש במפלגת העבודה מהעדר ייצוג עולי חבר המדינות העצמאיות (חמ"ע), שנתפס כהכרחי בבחירות אלו. לאור זאת החליטה ועידת מפלגת העבודה, שכונסה לאחר שנודעו תוצאות הפריימריס המפלגתיים, להקצות את המקום ה-25 לעולה חדש מחבר המדינות העצמאיות. לאיש מקום זה נערכו בחירות מיוחדות בהן ניתנה הזכות לבחור רק לכ-17,000 העולים החברים במפלגת העבודה. כך, בנוסף לשריון, זכו העולים בייצוג מחוזי. הבטחת הייצוג בעבודה אפשרה, למרות צמצום כוחה בכנסת, את ייצוגם של הסקטורים השונים. בין נציגיה בכנסת ה-14 ישנם שני עולים, שלוש נשים, ערבי, דרוזי, נציג מושבים ונציג קיבוצים ואף ייצוג של כל שמונת המחוזות הטריטוריאליים, כאשר לשלושה מהם ישנם אף שני נציגים בכנסת.

ברשימה הארצית של הליכוד הוקצו ארבעה מקומות לנשים (13, # 23, # 33, # 36), שניים לעולים חדשים (31, # 47), ואחד למועמד המגזר הלא-יהודי (32) ולצעיר (37). סיכוייהם של המועמדים שהתמודדו על המקומות המשוריינים וגם של חלק מהמועמדים במחוזות לזכות במושב בכנסת נפגעו, כשבזמן ההתמודדות חתם הליכוד על הסכם עם מפלגות צומת וגשר על ריצה משותפת בבחירות בתמורה לתמיכתם במועמדות יו"ר הליכוד, בנימין נתניהו, לראשות הממשלה. ירידת ייצוגו של הליכוד בכנסת הובילה לכך שבין 22 חברי הכנסת של הליכוד נותרו, מבין אותם "מובטחי ייצוג", שתי נשים בלבד, שממילא נבחרו ללא הסתייעות במנגנון השריון. שתי נשים נוספות ויתר הסקטורים ששוריינו להם מקומות לא זכו לייצג את הליכוד בכנסת, למרות שמיקומם שופר בהתאם לכללי השריון. כמו כן, גם המועמדים שזכו במקום הראשון בחמישה מבין עשרת המחוזות לא נכנסו לכנסת. שותפות הליכוד בברית המשולשת לא דאגו

להבטחת ייצוג והרכב רשימת מועמדיהן (חמישה מ"צומת" וחמישה מ"יגשר") אינו מפצה על העדר הייצוג לפי אמות המידה שקבע הליכוד.

מרצ קבעה כי ברשימתה לכנסת, שתיקבע על סמך תוצאות הסיבוב השני, תופענה עד למקום ה-13 לפחות שלוש נשים וכי עד למקום העשירי יוצב מועמד לא יהודי. בתקנון מרצ חולק "נטל" הבטחת הייצוג בין המפלגות בהתאם לגודלן היחסי, כשרצ היתה אחראית לשתי הבטחות ייצוג ואילו שינוי ומפ"ם לאחת.¹³ בין תשעת חברי הכנסת של מרצ ישנן שתי נשים, שזכו במקומן ללא צורך בשריון, ונציג ערבי, שזכה במקומו לאחר שמנגנון השריון הופעל והוא קודם מן המקום ה-19 ברשימת מרצ (השישי במפ"ם) למקום התשיעי (השלישי במפ"ם).

השימוש במחוזות ו/או בשריונים, כאמצעי להבטחת ייצוג, מראה כי המפלגות הנסקרות לא בטחו בתבונתם המצרפית של חבריהן ביחס לייצוגיות הרשימה. בניתוח התוצאות ניכר כי המפלגות צדקו בהערכתן משום שללא הפעלת מנגנונים אלה במפלגות השונות הייתה נוצרת רשימה "לא ייצוגית" לפי הפרמטרים הטריטוריאליים והסקטוריאליים שהציבו הן עצמן. מתנגדי השימוש במנגוני תיקון הייצוג טוענים כי בידוד התחרות הטריטוריאליית והסקטוריאליית מרגילה מועמדים ובוחרים שלא לפעול בתוך המערכת הכללית, וכופה עליהם להתמקד בהתמודדות בתחומם הצר. המאבק של הנשים בליכוד הינו דוגמה טובה לכך: מתוך 15 המתמודדות שסיימו את המרוץ, 14 בחרו להתמודד ברשימה הארצית בה היו מקומות משוריינים, ורק אחת בחרה להתמודד במחוז. לעומת זאת, בין הגברים הייתה החלוקה מאוזנת יותר; 56 מהם התמודדו ברשימה הארצית ו-44 התמודדו במחוזות. מאבקן של מועמדות הליכוד אף הצטייר כמאבק בין-נשי, מנותק מההתמודדות הכללית, כפי שמובע במסר שבכתבה שכותרתה – "מלחמת סלמנדרה בישבן חטוב" (ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 16 בפברואר 1996: 18-19). המסר שהועבר לבוחר היה שעליו לבחור במועמד סקטוריאלי, אך לא במתמודדים נוספים מאותה הקבוצה המוגדרת משום שרק אחד יכול להיבחר למקום השמור. כך הופך ה"שריון" לנבואה המגשימה עצמה. למרות זאת, ישנן אינדקציות לכך שיסוד בעיית ייצוג המחוזות והסקטורים אינו נעוץ בקיומם של מנגנוני הבטחת הייצוג: מצד אחד, היו מקרים בהם "תבונתם המצרפית של הבוחרים" הספיקה על מנת להבטיח את מידת הייצוג שהמפלגה ביקשה להשיג ואף למעלה מזה: במרצ נבחרו, ללא הפעלת שריונים, ארבע נשים עד למקום ה-13 בעוד שבתקנון הובטח ייצוגן של שלוש בלבד. מן

הצד השני, במפלגות שלא הייתה בהן הבטחת ייצוג לא זכו נשים במקומות גבוהים, בעבר, ואף בבחירות אלו, למרות המודעות שהופגנה בהן לנושא זה. בעיה זו ניכרה בעבר גם בהרכב הייצוג הטריטוריאלי ברשימת מפלגת העבודה, בה כשלו מרבית הנציגים מן המחוזות בסיבוב הבחירה המשותף והמכריע במרכז (Doron and Goldberg, 1990: 163). נוכח זאת, נראה כי ההערכה לגבי חיוניות השימוש במנגנוני הבטחת הייצוג תקפה, ושבלעדיהם היו נבחרים מעט מאד מועמדים סקטוריאליים וטריטוריאליים למקומות ריאליים ברשימה לכנסת.

היענות

הפקדת בחירת ודרוג רשימת המועמדים לכנסת בידי החברים נועדה להחליש את שליטת מנגנוני המפלגות על התנהגות נציגיהן בכנסת, ולהחליפה, או לפחות להוסיף לה, את המחויבות הישירה לקהל הבוחרים. השר לשעבר, עוזי ברעם, ניסח זאת בדרך הבאה:

עם שינוי שיטת הבחירות הפנימיות הוחלפו במחי יד גם הוריו הפוליטיים [של חבר הכנסת]. במקום 1,200 חברי מרכז ומספר אנשי הנהגה השולטים במנגנון, הוא אימץ לפתע 150,000 הורים חדשים. הם בחרו בו לתפקיד כחבר כנסת, ורק בפניהם הוא חייב דין וחשבון, עד לבחירה המחודשת כעבור ארבע שנים (ברעם, 1996: 215).

ההנחה הייתה כי נבחרו הרשימה הארצית (אליהם מתייחס ברעם) יגלו היענות לתביעות חברי המפלגה בכללם ואילו הנבחר במחוז יפעל לטובת מימוש הרצונות של חברי המפלגה מן הטריטוריה או הסקטור שבהם נבחר ואו זה שבמסגרתו ירצה להיבחר בעתיד.

ניסיון הפניה הישירה של המועמדים לעבר הציבור בא לידי ביטוי בכנסת ה-13 בשתי דרכים עיקריות. הדרך האחת, במספר הפרות בולטות של המשמעת הסיעתית. ברעם (1996: 215-216) מציג את הימנעותו של ח"כ מאיר שטרית מהליכוד בהצבעה על "הסכם אוסלו" ואת המהלך שהוביל השר חיים רמון לחקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי כהפרת משמעת סיעתית שאינה צפויה בהכרח לסנקציה פוליטית בהקשר של שיטת

ה"פריימריס". זאת, לאור עמידתם של אותם חברי הכנסת אל מול קהל החברים ולא אל מול המרכזים, הנוקשים יותר ביחסם לתופעות אלו.

מבחינת מידת הצלחתם של הבולטים במפרי המשמעת הסייעתית בבחירות המקדימות ברשימה הארצית, עולה כי לא רק שהתבלטות זו אינה נושאת רווח פוליטי אלא אף עשויה להזיק למועמד. למרות שרמון (#4) ושטרית (#13) הצליחו להיבחר למקום גבוה בפריימריס המפלגתיים, מיקומם בצמרת הרשימה היה נמוך ביחס למתמודדים בולטים אחרים, שלא התבלטו בפוליטיקה אישית ועצמאית. ח"כ אלי דיין, שנבחר בשנת 1992 במחוז הדרום וניסה את מזלו בהתמודדות הארצית ב-1996 התבלט בהצבעתו בזמן אימוץ התקציב, כשהפר את המשמעת הסייעתית ותמך במימון של יום חינוך ארוך. מעשה זה, מכל מקום, לא סייע לו לזכות במקום גבוה בבחירות המקדימות והוא איבד את מקומו בכנסת. נראה כי בולטות תקשורתית, שנמצאה כמסייעת בהתמודדות חד-קולית על משרה יחידה בארה"ב (Patterson, 1976: 111-114), לא נמצאה מועילה במסגרת ההתמודדות הרב-קולית והרב-נציגית בישראל. הסבר אפשרי לתופעה זו הינו שמפרי המשמעת הסייעתית המתמודדים ברשימות הארציות נפגעים משום שברמת התחרותיות הנמוכה (בה נעסוק בהמשך), גורמות התבלטויות אלו להפסד קולות. הבוחר, הניצב מול רשימה שמרבית מועמדיה אינם מוכרים לו, ממקד את התלבטויותיו בחברי הכנסת, אותם הוא מזהה, לפחות בשםם.¹⁴ לגבי אלו הוא שוקל בעיקר למי לא יעניק את קולו, אם משום שמספרם גבוה ממספר המועמדים אותם הוא רשאי לסמן ואם משום שהוא רוצה להצביע גם למספר מועמדים חדשים. לנבחרי הרשימה הארצית סיבה נוספת להימנע מהפרת המשמעת: בעת מינוי שרים, הנעשה בידי הנהגת המפלגה, התנהגותם עשויה להיות להם לרועץ. בשונה מכך, ברמת המחוזות היו מפרי משמעת שהפסידו (שפי, אביטל) והיו שניצחו (פרץ), כך שקשה לקבוע כלל לגבי רמה זו.

הדרך השניה הייתה פניה ישירה אל הציבור, מה שהוביל לשינוי דפוסי העבודה בכנסת. בני בגין (1996: 211), ממבקריה החריפים של שיטת הפריימריס, טען כי חברי הכנסת נטו באופן ברור לזנוח את העבודה היסודית הסמויה מאור הזרקורים ולהתמקד במקום זאת ב"עשייה" כמותית ופומבית, שטחית באופייה, שהתבטאה במספרן של הצעות החוק, ההצעות לסדר והנאומים של חברי הכנסת במליאה. לטענתו, שכרה של עבודה שכזו, בתיווך כלי התקשורת, נתפס כגבוה, למרות איכותה הנמוכה. נראה כי הגידול העצום במספר הצעות החוק הפרטיות שהוגשו

ובשיעורן מכלל ההצעות שנתקבלו מבססים את בקורתו הקשה. מספר הצעות החוק הפרטיות שהוגשו עלה מ-1495 בכנסת ה-12 ל-3523 בכנסת ה-13. למעלה ממחצית הצעות החוק שעברו בכנסת ה-13 היו פרטיות וזאת לעומת ממוצע של כ-15% ב-12 הכנסות הראשונות (בר, 1996; Hazan, 1997: 90). הצעות החוק הפרטיות שעברו לא עמדו בהכרח בניגוד לעמדת הממשלה וסביר כי זו, לאחר שלמדה על רצונם העז של חברי הכנסת בחקיקה שתועבר על שמם "הקציעה" באופן בלתי-פורמלי הצעות חוק לחברי הקואליציה ואף נתנה להם להעביר הצעות שלא רצתה להיות מזוהה עמם. בכל זאת, הירידה הקלה במספר הצעות החוק הממשלתיות שעברו אינה מספקת אלא הסבר חלקי לגידול העצום במספר הצעות החוק הפרטיות שעברו. אם כך, נראה כי דפוס פומבי של פוליטיקה אישית, בעלת ממדים פופוליסטיים, תפס לטוב ולרע, את מקום הדפוס הסייעתי.

ניתן לזהות שתי בעיות נוספות הקשורות לאופי הקשר בין הבוחר לנבחר שנבעו מיישום השיטה. ראשית, העדר חפיפה בין דפוס ההיענות המפלגתי לבין זה האישי, הנובע מפניה לקהלים שונים. שעורם של מגזרים שונים בקרב קהל חברי המפלגה אינו דומה לשיעורם בקרב קהל המצביעים הפוטנציאלי. כך, לדוגמה, היוו החברים מן המגזר הערבי והקיבוצי כשליש מקרב חברי מפלגת העבודה, אך פחות מחמישית מקרב בוחריה. הענות לקהל מצביעים זה עשויה הייתה לסייע מאד למועמדים במרוץ הפריימריס המפלגתיים. לעומת זאת, בבחירות הכלליות, בהן צריכה הייתה מפלגת העבודה לגייס תמיכה של קהל מצביעים רחב ומגוון יותר, בכדי לזכות בשלטון, בייחוד בבחירה הישירה לראשות הממשלה, אין כמעט ערך אלקטורלי להיענות שכזו. ניתן להעריך אפילו כי רב נזקה האלקטורלי של הענות שכזו מתועלתה, נוכח זיהוים האוטומטי, והעיון פעמים רבות, של הערבים והקיבוצים עם המפלגות בחלק השמאלי של המפה הפוליטית. זיהוי זה עשוי לדחות את אילו מבין המתלבטים הנמצאים במרכז, שהצבעתם מכריעה את גורל המועמדים לראשות הממשלה בבחירות הכלליות.

שנית, העדר היכולת הטכנית ליצור קשר ישיר עם קהל בוחרים כה גדול את הכוונה להעביר את ההשפעה ישירות לבוחר ניתן להגדיר, במקרה הטוב, כנאיבית. על כך עומד ברעם (1996: 216-217), שצוטט בתחילת הפרק כמי שקובע את רעיון המחויבות הישירה לקהל בוחרים רחב, בקובעו כי תוצאת הרחבת קהל הבוחרים הנה יצירת תלות במתווכים חדשים – התקשורת ובעלי הממון. אם שיטות הפריימריס אומצו, בין

היתר, כדי שחבר הכנסת לא יהיה תלוי במתווכים שנקראו "עסקנים מפלגתיים" הרי שעתה נוצרו מתווכים חדשים, שטיבם אינו פחות בעייתי. נבחין בין **שלושה סוגי מתווכים שמשקלם גדל כתוצאה מאימוץ שיטת הפריימריס. סוג ראשון: התקשורת.** זו עשויה "לייצג" את תביעות ורצונות הבוחרים בפני הנבחרים ואת פעולותיו של הנבחר לעיני הבוחרים (לגבי אופי השפעתה על התנהגותם הפומבית של חברי הכנסת, ראו לעיל). בישראל, מעבר להטיות הידועות בהן לוקה הסיקור התקשורתי – נטייה מובנית לחשיפת המכהנים ובעלי העצמה – הבעיה חריפה במיוחד נוכח ריכוז הבעלות על אמצעי התקשורת השונים בידי גורמים מעטים, העשויים להשתמש בכוחם לקידום וחסיתמת מתמודדים (בגין 1996: 211-213). בנוסף, מעלה ברעם (1996: 218) חשש כי השימוש המוגבר באמצעי התקשורת והתלות בהם יובילו לפיחות במעמד חברי הכנסת, נוכח נטיתם של מועמדים להרבות בשימוש ב"גימיקים" תקשורתיים.

סוג שני של מתווכים הינו בעלי ממון. למרות המגבלה המוטלת בחוק המפלגות (סי' 28 ד, ו) על גובה תרומתו של יחיד (כ-6,000 ש"ח לתורם) והאיסור על תרומת תאגידים, עשוי הצורך בתיווך ליצור תלות בקהלים של בעלי ממון שבעזרתם יכול מועמד להגיע לאותה חשיפה הכרחית לקהל הגדול שאת תמיכתו הוא מבקש. תמיכה פיננסית יוצרת דרישות, או לפחות ציפיות, להיענות לאינטרסים של המממנים. Hofnung (1996b) מזהה אף שתי דרכים חוקיות לעקיפת כללי תקרת המימון והתרומות, שעשויות לגרום ליצירת תלות בתורם יחיד. כמו כן, הוא עומד על כך שמימון המפלגות בכספי הציבור, שאומץ בשנת 1969, ושנועד למנוע תלות של הפוליטיקאים במממניהם, איבד הרבה ממשמעותו נוכח יצירת תלות חדשה של הפוליטיקאים במימון פרטי. מרצ הייתה היחידה שניסתה לבלום תלות זו כשהקצתה מימון מפלגתי למועמדים שנבחרו להתמודד בסיבוב השני, ומשהגבילה את סך הוצאות המועמדים לכחמישית מהסכום המותר בחוק (מרצ 1996, סי' 12.2).

סוג שלישי, שברעם אינו מאזכר, הינו קבוצות-כוח השולטות בהצבעת מאות ואף אלפי חברים. מסיקור הבחירות בתקשורת ומדברי המתמודדים עולה כי חלק מחברי המפלגות הצביעו לפי רשימות מועמדים מומלצים. הרשימות עוצבו כתוצר של עסקאות הדדיות (שנודעו בכינוי "דילים") בין מועמדים ופעילי מפלגה שכונו "קבלני קולות" שחלשו על קבוצות בוחרים מאורגנות. קבוצות מאורגנות יכולות לחרוץ את גורלו הפוליטי של מועמד, או לפחות להראות ככאלו בזמן ההתמודדות, במיוחד

כשמדובר במועמד שאינו מצמרת המפלגה (ברשימה הארצית), או שעומד בתחרות קשה (במחוזות). מסיבה זו גדול הפיתוי של המועמדים לחבור ולהיענות לדרישות קבוצות אלו, מה גם שלמתמודד האמור לגייס תמיכה של קהל מתפקדים אמורפי מסופק מקור ברור יותר לגיוס קולות.

הערוץ המפלגתי של ייצוג אינטרסים הוחלף בערוץ חדש לקבוצות אינטרס בעלות ממון או קולות; חלק גדול יותר מצרוף האינטרסים מתבצע בכנסת עצמה ולא דרך המפלגות. התיווך של המנגנון המפלגתי הוחלף, לפחות בחלקו, בתיווך של מנגנונים אחרים, ואלו הם בעלי אינטרסים מיוחדים שמשקפים ראייה צרה עוד יותר מזו של המנגנון המפלגתי ולעתים סוג מניעים ואינטרסים שאין קשר בינם לבין מה שמייצגת המפלגה (Hazan, 1997). גם אם היה מי שיצר בעבודת שטח מאומצת קשר ישיר עם אלפי בוחרים, סביר להניח כי יעדיף לפעול לטובת הכוחות המאורגנים והמממנים שלמדו את המשחק ויבואו עמו חשבון בבחירות הבאות. אפילו במחוזות, בהם יכול מועמד לפתח קשר ישיר עם הבוחרים, התפתחה פעמים רבות תחרות בין מספר ראשי רשויות מקומיות או מנהיגי איגודים ומי שנבחר אינו קשור בהכרח לאינטרסים של המחוז אלא לאלו של מוקד הכוח שלו. אם נראה כי במסגרת הפריימריס המפלגתיים, לעומת מסגרת הבחירה במרכז, יורד הערך של התגמול האישי לחברי מרכז, בצורת משרות ציבוריות ואמצעים אחרים, הרי שהתמריץ למתן תגמולים אישיים עדיין קיים, ובמיוחד לאותם מתווכים חדשים, ראשי קבוצות כוח בתוך המפלגה ובעלי הממון.

בשיטה שהונהגה במרצ צריך היה המועמד לאזן בין ההיענות לחברים לבין ההיענות למוסדות המפלגה, מאחר שהיה צריך לזכות קודם כל באמון חברי המוסדות המפלגתיים. איזון זה בלט במיוחד לגבי מועמדי מפלגת שינוי, הן בשל שיטת הבחירה, שחייבה גיוס תמיכה של רוב מקרב חברי המועצה, והן משום שמיקומם הושפע ישירות מתוצאות הבחירה במסגרת המפלגתית. לגבי מועמדים ממפ"ם ומרצ ניתן לדבר על הליך של סינון "גס" שביצעה המפלגה, כך שלמועמד יש מרחב מסוים לפעולה עצמאית ולבולטות אישית ודי בתמיכת מיעוט גדול מקרב חברי מוסדות המפלגה כדי לעבור לסיבוב הבחירות השני.

תחרותיות

בכל אחת מן המפלגות נקבעו כללים פורמליים שיאזנו בין רצונן במניעת תחרות מיותרת על ראשות הרשימה של מועמדים או מועמד חסר סיכוי במועמד בולט ומוסכם, ובין מחויבותן להתמודדות פתוחה. בתקנון מפלגת העבודה נקבע כי לצורך הגשת מועמדות למשרת היו"ר המפלגה יידרש המועמד להשיג את חתימותיהם של 150 חברי מרכז ו-1000 חברי המפלגה (**דבר ראשון**, 15 בינואר 1996: 4). הכרזתו של השר שמעון שטרית כי יתמודד על משרת היו"ר העלתה את החשש מקיום התמודדות שנתפסה כמיותרת, שרבים רצו להימנע ממנה ולבטא את הקונצנזוס לגבי מנהיגותו של שמעון פרס לאחר רצח רבין. צעדו של שטרית נועד ככל הנראה לשפר את מעמדו במפלגה (כפי שאורה נמיר וישראל קיסר עשו ב-1992), ולא להציג חלופה ריאלית למנהיגותו של פרס. לאור זאת העלה מרכז המפלגה ב-21.12.95 את תנאי הזכאות להתמודדות על ראשות המפלגה. מספר חתימות חברי המרכז והחברים שהתבקש מועמד להציג הוכפל והמועמדים נדרשו להשיג חתימות של 300 חברי מרכז ו-2000 חברי מפלגה. צעד זה ולחצים נוספים מנעו עריכת בחירות מקדימות למשרת היו"ר.

החסם הפורמלי בליכוד, לפי החוקה החדשה שאומצה לאחר בחירת נתניהו, נראה נמוך בהרבה: מי שמציג מועמדותו למשרת היו"ר נדרש לאסוף חתימות של 500 חברי מפלגה בלבד (הליכוד 1993, סי' 102). מכל מקום, נתניהו דאג להבטיח כי התחרות לא תיפתח בשנית עד לבחירות לכנסת ה-14. חוקת הליכוד כללה סעיף שהפך התמודדות נוספת לכמעט בלתי אפשרית, משום שפתיחתה של זו דרש רוב של 75% מחברי המרכז (הליכוד 1993, סי' 151(1), 85). ניסיונות ליזום מרוץ נוסף על ראשות המפלגה והמועמדות לראשות הממשלה, שהתחזקו במיוחד בתקופות השפל של הליכוד, נכשלו.¹⁵

הצגת מועמדות לראשות מרצ הותנתה בתמיכה של שלושה מחברי הכנסת של מרצ או של 500 מחברי המפלגה (מרצ 1996, סי' 3.6.1.3). מכיוון שכבר בשלב מוקדם היה ברור כי רק מועמד אחד מתמודד על משרה זו, שיטת הבחירות עצמה אפילו לא נקבעה.

נראה כי השפעת תנאי הצגת המועמדות הפורמליים על המתמודדים ברשימה נמוכים, בשונה מהשפעתם על הליך בחירת יושבי הראש. הראיה

לכך היא האפשרות להסרתם או עקיפתם, כפי שהתבטאה בכל המפלגות: בהחלטות יו"ר הליכוד להפעיל את סמכותו ולהסיר את תנאי זמן החברות המינימלי (תשעה חודשים) להגשת מועמדות; באפשרות של מועמדים להצטרף למרוץ במרצ דרך הצטרפות כחברים לעמותת "אזרחים תומכי מרצ", ובכך להתגבר על תנאי זמן החברות למועמדות שקבעו המפלגות; ובהחלטה התמוהה של בית-הדין של מפלגת העבודה שהחליט, בשונה מדעת מערכת המשפט, כי העבירה אותה עבר מועמד ממחוז ירושלים, חיים כהן, אין עמה קלון, ולפיכך הוא רשאי להתמודד. מכל מקום, ביהמ"ש העליון בחר שלא לפסול את מועמדותו של כהן, מאחר שראה בהכרעה בעניינו סוגיה פנים-מפלגתית.

הגורמים הפוליטיים הבאים הם שהקשו על מועמדים חדשים להתמודד במועמדים מכהנים במסגרת הפתוחה של הפריימריס:¹⁶ **ראשית, למועמד מכהן יש בסיס כוח שצבר במשך כהונתו** ויש לו את האמצעים לבססו באמצעות היענות לדרושות תומכיו. **שנית, מלבד התקשורת הקבועה בכנסת (ערוץ 33) זוכה חבר כנסת בחשיפה תקשורתית רחבה מזו של מועמד חדש** כשמעצם מעמדו כמחוקק ומבקר הוא "יצרן חדשות". בהקשר זה גם נגישותו לאמצעי התקשורת משופרת בהרבה. הסיקור התקשורתי של הבחירות המקדימות התאפיין בהתמקדות באישים פוליטיים מרכזיים, רובם מכהנים; ופעמים רבות, כאשר הוצגו מועמדים חדשים, היה זה באור שלילי ומגוחך. **שלישית, מועמד חדש המבקש לפרסם את עצמו ואפילו רק לידע ציבור בוחרים רחב על עצם התמודדותו צריך להוציא כסף רב עבור הפרסום**. אולם גם בגיוס המשאבים יש לחבר הכנסת המכהן יתרון, הן בשירותי הכנסת העומדים לרשותו והן ביכולתו ליצור בריתות עם בעלי מומן דרך קידום האינטרסים שלהם בכנסת.

על הקשר שבין התלות במימון רב והצלחת המכהנים ניתן ללמוד גם מניסיון של מדינות אחרות: לפי Somit (1996: 13-14) בארצות בהן שעור הצלחתם של מועמדים מכהנים גבוה לכסף ישנו תפקיד חשוב במערכת הבחירות. בנושא זה היו ניסיונות להשוואת תנאי התחרות מצד המחוקק, דרך קביעת תקרת הוצאות מותרת, ואף מצד חלק מהמפלגות (העבודה ובמיוחד מרצ), דרך הנמכתה, כפי שהסמיכן חוק המפלגות (ס' 28 ח, ט). ההנחה הייתה כי בשל הקושי היחסי של המועמדים החדשים לגייס הון, תיצור תקרת הוצאות יותר איזון בהתמודדות. כפי שראינו, ניתן היה לעקוף מגבלות אלו, והן אמנם נעקפו. התחרות רחוקה הייתה מלהיות מאוזנת.

בתקופת המרוץ היינו עדים לחבירתם של חברי כנסת שהתמודדו ברשימות הארציות בקבוצות שמטרתן הייתה להפיק במשותף יותר תעמולה מאשר יכול היה כל אחד מחבריהן להפיק בנפרד. התארגנויות בולטות מעין אלו נודעו בתקשורת לפי ראשי התיבות של שמות החברים בהן, צל"ש (צחי הנגבי, לימור לבנת וסילבן שלום), וקשת"א (משה קצב, מאיר שטרית, דן תיכון ומיכאל איתן). אלו פעלו בדרך של הופעות משותפות בכנסים מפלגתיים ומשלוח דברי דואר במשותף. חשיבות חבירה זו הנה ברורה: משלוח מכתב אחד בעלות של 1.1 ש"ח לכמאתיים אלף חברי ליכוד עשויה היה לחסל את משאביו הכספיים של מועמד; פעולה משותפת מקטינה את המחיר. התאגדויות שהורכבו ממועמדים חדשים היו נדירות. מועמדים חדשים שהתמזל מזלם הופיעו על פי רוב כבני חסותם של החזקים מבין המועמדים המכהנים. בשני כנסים מפלגתיים של מועמדי ה"פריימריס", בעבודה ובליכוד, שנערכו במרץ 1996, בלטה עליונות המועמדים המכהנים. אלו הופיעו על פי רוב כדוברים ראשוניים ויצאו לדרכם לכנס הבא בעוד שהמועמדים החדשים המתינו לתורם בתקווה שבאולם יוותרו מספיק חברי מפלגה, שנטו לעזוב לאחר שהנואמים המרכזיים אמרו את דברם.

בין חברי הכנסת היו גם כאלו שהשקיעו סכומים זעומים במרוץ ועדיין זכו בתמיכה מסיבית: חיים רמון מהעבודה היה אחד מהם, ובכל זאת זכה במקום הרביעי ברשימה הארצית. מבין אלו בלט במיוחד ח"כ בני גבין מהליכוד שסרב מתוך עמדה עקרונית לקחת חלק בכל פעילות הקשורה ל"פריימריס" וזכה, למרות זאת, במקום הרביעי ברשימה הארצית. אם כן יתרונו של מועמד מכהן בהתמודדות על מקום ריאלי ברשימת המועמדים הינו עצום.

יש לקחת בחשבון גורם אחד נוסף המשפיע על הצלחתם או על אי-הצלחתם של המועמדים החדשים והוא ה"דילים". רשימות המומלצים שהפיקו ה"דילים" כללו את המועמדים שלטובתם אורגן ה"דילי"; מספר מועמדים בולטים, על מנת לשוות להמלצה אופי רציני; ומספר "מועמדי-קש", שהצבעה להם נועדה למנוע תמיכה ממועמדים בולטים אחרים שלא שותפו ב"דילי" או שנתפסו כיריביהם של המועמדים המומלצים. בחינה שיטתית של השפעת ה"דילים" על התוצאות אינה אפשרית, נוכח אופים הבלתי-פורמלי והחשאי למחצה. ניתן להעריך כי אלו הובילו לדחיקתם של מועמדים בולטים מצמרת הרשימה למקום נמוך יותר, ועדיין ריאלי, ולהשפעה על מיקום מועמד בסביבת המקומות ה"לא

בטוחים, " מה שעלול היה לחרוץ את גורלו הפוליטי. אולם, ככלל, נראה כי גם אלו גיבו את יתרונם של המועמדים המכהנים. מארגני ה"דילים" ידעו כי הם מוכרחים להציג בכל רשימת מומלצים בעלת תפוצה משמעותית מועמדים בולטים, ברובם המכריע מכהנים. המלצות אלו השתלבו בנטיית הבחור החופשי להצביע לאלו המוכרים לו, למכהנים, ואילו מועמדים חדשים שחברו ל"דיל" לא יכלו לקוות להרבה יותר מאשר אלפי הקולות שהושגו באמצעותו. במילים אחרות, כל עוד הייתה תחרות בין קבלני הקולות, או לפחות מידה של חוסר-תיאום ביניהם, נוטרלה השפעת ה"דילים" על קידום מועמדים חדשים.

יתרונם של המכהנים עולה גם מבחינה שיטתית של התוצאות. המדד שקבענו ל"הצלחתו" של מועמד חדש מציין מצב שבו המועמד החדש מצליח לזכות במקומו של ח"כ מכהן ללא הפעלת מנגנון התיקון. כך, אם מתמודדים 20 ח"כים על מקומות באותה הרשימה, כניסתו של מועמד חדש עד למקום ה-20 ברשימה תוגדר כהצלחה.¹⁷ בסך הכל התמודדו ברשימות המרכזיות בשלוש המפלגות ב-1996 (במרץ מדובר בסיבוב השני), 155 מועמדים, 49 מהם ח"כ מכהנים (31.6%) ו-106 (68.4%) מועמדים חדשים. רק בשבעה מתוך 49 מקרים (14.3%) הצליחו מועמדים חדשים לגבור על ח"כ. כיוון שמדובר במספרים נמוכים ערכנו ריכוז נתונים של התמודדויות בעבר וב-1996 במרכזים ובקרב חברי המפלגה.¹⁸ במרכזים, שהיו ידועים בשמרנותם, עמד שעור הצלחת המועמדים החדשים על 21.2% (18 מ-85 מקרים) ואילו בקרב החברים הוא עמד דווקא על מעט פחות מכך, 17.4% (12 מ-69 מקרים). נוכח נתונים אלו נראה כי הרחבת הגוף הבחור לא תרמה ואולי אף פגעה במעט בסיכוייהם של מועמדים חדשים.

מבין אותם שבעת המועמדים החדשים שניצחו בבחירות המקדימות ב-96 ללא הזדקקות למנגנוני תיקון בולט מקומם של יוצאי כוחות הביטחון: יצחק מרדכי וגדעון עזרא בליכוד, ובעבודה, יעקב טרנר ואהוד ברק, שניהן כשר אך לא כחבר כנסת. שלושת המנצחים האחרים היו ח"כ לשעבר מהליכוד, רובי ריבלין, פרופסור שלמה בן-עמי ממפלגת העבודה שזכה לחשיפה ארצית גבוהה כשהנחה תוכנית טלוויזיה, ומזכ"ל מרצ, חנן ארז, שנדחק ממקומו לאחר הפעלת השריון בידי ח"כ מכהן.

פרופיל המועמדים החדשים המצליחים בהתמודדות בשנת 1992 ברשימה הארצית במפלגת העבודה לא היה שונה בהרבה וכלל שני קצינים בכירים לשעבר, מנחה של תוכנית טלוויזיה ושני מועמדים נוספים, שעמדו בראש

ארגונים רבי עוצמה: מאשה לובלסקי, שכינה כמזכירה הכללית של נעמ"ת וניסים זוילי שניהן כמזכיר תנועת המושבים. רבים מהמועמדים החדשים הללו היו מצליחים בבחירות מקדימות במרכז, ואפילו לו היו נתונים לחסדי הועדה המסדרת. כך למשל, יוקרתם של אנשי צבא בכירים בישראל, המצליחים הבולטים בשיטה זו, ידועה לכל ואף גוף בוחר לא היה מתעלם מעצמתם האלקטורלית. גם במרצ, שבה הונהגה שיטת מימון פרוגרסיבית שהפלתה לטובה את המועמדים החדשים, ניצחו תשעה מתוך עשרה חברי הכנסת את המועמדים החדשים. זאת ועוד, אפילו סדר הופעת המועמדים ברשימת מרצ כמעט ולא השתנה ביחס לבחירות הקודמות. גם ללא התחשבות בהעדפות הבוחרים,¹⁹ תוך שימוש בשיטת ספירת קולות פשוטה, היו חברי הכנסת של מרצ מגיעים לאותם הישגים.

נתון נוסף, המעיד על יתרונם העצום של המכהנים במירוץ ה"פריימריס", מצאנו בתוצאות הבחירות לרשימה הארצית במפלגת העבודה. בניתוח תוצאות אלו מתגלות שתי קבוצות מובחנות היטב של מועמדים: אלו שהגיעו עד למקום ה-21 ואלו שזכו במקום ה-22 ומטה. בין שני מקומות אלו ישנו הפרש עצום של 30,156 קולות (15.5% מן הקולות), וזאת כשהפרש השני בגובהו עמד על 11,718 קולות בלבד (6.0% מכלל הקולות). המועמדת שזכתה במקום ה-21 זכתה במספר קולות כפול מזו שזכתה במקום ה-22, 60,215 לעומת 30,059. ברשימת ה-21 הראשונים נמצאים 18 מתוך 19 חברי הכנסת שהתמודדו ואילו ב-34 המקומות האחרונים נמצאת חברת כנסת אחת.

לסיכום, בהתמודדות ארצית, בין אם במרכז ובין אם בקרב חברי המפלגה, ישנו יתרון עצום למועמדים מכהנים. היתרון שבהתמודדות הרב-נציגית והרב-קולית, האמורה לכאורה להקל על מועמדים חדשים, שאינם מתמודדים "אחד מול אחד" במכהנים, התקזז עם החסרון של ריבוי המועמדים החדשים. היחס הכללי בין מספר המתמודדים המכהנים ומספר המתמודדים החדשים עמד על כ-2:1. במצב שכזה לא יכלו מועמדים חדשים להרוויח מחוסר הפופולריות של מועמדים מכהנים, כיוון שקולות המתנגדים להם התפזרו בין מועמדים חדשים רבים. כך יצאו חברי הכנסת המכהנים ללא פגע מ"פתיחתה של התחרות."

בדיקה דומה נערכה לגבי ההתמודדות במחוזות בשתי המפלגות הגדולות. המחוזות נתפסו כפתח למועמדים חדשים, שאינם מוכרים ברמה הארצית, לזכות בהזדמנות להיכנס לרשימת המועמדים לכנסת. נראה כי הידיעה כי במחוז הסיכוי להיבחר רב יותר דחפה מועמדים רבים להתמודדות בהם,

וכך לעומת 98 מועמדים במחוזות מפלגת העבודה בשנת 1992, התמודדו ב-1996 120 מועמדים וזאת במקביל לירידה קלה במספר המתמודדים ברשימה הארצית (מ-59 ל-55).

בשתי המפלגות הגדולות יוחסה חשיבות גדולה יותר למועמדי הרשימה הארצית, דבר שהתבטא בהקצאת המקומות הראשונים ברשימה לכנסת, מקומות 2-12 בעבודה ומקומות 2-16 בליכוד. כמו כן מקובל כי חבר כנסת שנבחר דרך מחוז לא יכהן כשר.²⁰ נוהג זה הוביל רבים מחברי הכנסת הבולטים להעדיף להתמודד ברשימה הארצית כדי לשפר את מעמדם כמועמדים למשרת שר. ואמנם בעבודה ב-96 העמידו עצמם שישה ח"כ שנבחרו ב-92 במחוזות בהתמודדות הארצית ורק שניים עברו מהתמודדות ארצית למחוז. נוהג בלתי כתוב זה פעל על פי רוב לטובת המתמודדים החדשים במחוזות אם בכך שמרבית המתמודדים מקרב חברי הכנסת במחוזות הם מן הפחות בולטים ואם בכך ש"עלייתו" של ח"כ מהרשימה המחוזית לארצית מפנה את מקומו למועמד חדש. בניתוחנו לגבי מידת התחרותיות במחוזות נבחין לפיכך בין מועמדים חדשים שהתמודדו ו"ניצחו" מועמדים מכהנים ובין אלו שלא נאלצו להתמודד מולם.

מצרף הנתונים (עבודה 92, 96, ליכוד 96)²¹ לגבי שיעור הצלחת המועמדים החדשים במחוזות, עולה כי הוא גבוה מזה של המועמדים החדשים ברשימות הארציות ועומד על כ-29.4% (עשרה מ-34), לעומת 18.3% (11 מ-60) ברשימות הארציות. העובדה שחברי הכנסת הפחות בולטים מתמודדים במחוז ושהגוף הבוחר קטן יותר ומאפשר הכרות עם החברים, כמו גם האפשרות למניפולציות במפקד, מאפשרים כניסת מועמדים חדשים בשיעור גבוה מן הרשימה הארצית. מכל מקום, ישנו עדיין יתרון ברור למכהנים במחוזות כפי שניכר בנתונים משום שהתחרות הרובית באופייה מגבילה את סכויי המועמד החדש. המחוזות מרעננים את הרשימות בעיקר משום היותם מסגרת מגבילה להתמודדות, בהיותם מעין שריון בעל יוקרה נמוכה יותר. במילים אחרות, תחת אותם הכללים הכתובים והבלתי-כתובים המחוזות היו מנגנון רענון בכל גוף בוחרים, בין אם בועדת מינויים, במרכז או באמצעות חברי המפלגה. בנוסף לכך, רובם של המועמדים החדשים מהמחוזות נכנסו לרשימה מבלי שנאלצו להתמודד עם מועמדים מכהנים: ארבעה מתוך 6 בליכוד, שבעה מתוך 12 בעבודה ב-96, ותשעה מתוך 11 בעבודה ב-92. ככלל, גם במפלגות אחרות, בהן נבחרו המועמדים במוסדות מפלגתיים או מונו, לא היו מועמדים חדשים רבים

שדחקו ותיקים. שיעור התחלופה הגבוה יחסית של חברי כנסת לעומת פרלמנטים אחרים, העומד על כשליש (73-74: Arian 1996; Somit, 1996), שנשמר גם הפעם, נבע בעיקרו מסיבות שאינן קשורות בתוצאות בחירת המועמדים במפלגות השונות.²²

סיכום ומסקנות

הציפיות שתלו המצדדים בשיתוף חברי המפלגות בבחירת מועמדיהן לכנסת נכזבו. ראשית, הקלות בה מוענקת זכות ההשתתפות בפריימריס המפלגתיים, יחד עם התמריץ האדיר להתפקדות המונית, שתוצאתם הרחבת מעגל ההשתתפות בפוליטיקה המפלגתית, הניבו פרות באושים. אלו התבטאו בהצטרפות חברים שאינם תומכי המפלגה, בנטישה ההמונית של חברי המפלגות לאחר הפריימריס המפלגתיים ובתופעת ההתפקדות הכפולה. השוואת זכויות המצטרפים לצורך פריימריס, שלעתים אינם ממצביעי המפלגה, לאלו של החברים והפעילים הנאמנים, יוצרת בעיות חריפות בפעילות המפלגות. נראה כי מי שמתבלט ביניהם כיום הנם מגייסי הקולות למועמדים כפרטים ולא אלו הפועלים למען המפלגה לקראת הבחירות הכלליות.

שנית, לפי טענת בר (1996: 157) והרצוג (1996: 134-137), הבחירה האישית הישירה במסגרת גוף בוחר גדול תורמת לחיזוק הצורך במנגנוני התיקון בכל הנוגע לייצוג נשים ומיעוטים, ונראה כי קביעתן תקיפה לגבי כלל הקבוצות החברתיות והפריפריות הגיאוגרפיות. השימוש המוגבר במנגנונים אלו פוגע בתדמית אלו שייצוגם מובטח ומנציח את אותה הנחיתות התחרותית שבעטיה מאומצים מנגנונים אלו מלכתחילה. חיוניותם של מנגנוני תיקון הייצוג בלטה כשלמעט ייצוג הנשים במרצ, הובטח הייצוג של קבוצות חברתיות ושל האזורים השונים ברשימות רק באמצעותם. מנגנוני תיקון הייצוג איפשרו את ייצוגם בכנסת של אותם האזורים והקבוצות החברתיות להם הוקצו מקומות ברשימת העבודה ואפשרו ייצוג ערבי ברשימת מרצ. בליכוד נחשפה משניותם של שיקולי הייצוגיות אל מול השיקולים האלקטורליים לגבי הבחירות לראשות

הממשלה כשמנגנונים אלו איבדו מממשעותם עם כריתת הברית המשולשת עם צומת וגשר.

שלישית, דפוס ההיענות הישן נשמר בחלקו, כשלפחות חלק מאותן קבוצות כוח שהיו חזקות במרכזי המפלגות ארגנו קבוצות בוחרים גדולות. בנוסף לכך, התפתחו דפוסים חדשים, כמו פניה "ישירה" לבוחרים, בתיווך התקשורת, על השפעותיה על התנהגות חברי הכנסת, ופניה לבעלי ממון ועניין, שמחירה בצידה. נראה כי רק מרצ הצליחה לשמר מידה של מחויבות מפלגתית של נציגיה בכנסת, בקובעה את הסיבוב הראשון של סינון המועמדים במוסדות המפלגות ובזכות כללי המימון וההוצאות הקשוחים שהגדירה. בעבודה ובליכוד, לעומת זאת, צפויים להתחזק דפוסי ההיענות לתביעותיהם של אותם המתווכים ולא ההיענות "הישירה" לקהל הבוחרים. גם אם יסיקו חברי הכנסת כי אין תגמול אלקטורלי להפרת המשמעת הסיעתית, עדיין נותרת הבעיה של איכות החקיקה והשיקולים העומדים בבסיסה, שמושפעים ממסגרת התחרות החדשה.

רביעית, למרות "פתיחתה" של התחרות על המקומות ברשימה זוכים המועמדים המכהנים ליתרון עצום בכל השיטות הנובע ממשאבי העצמה הפוליטיים, הכלכליים והתקשורתיים העומדים לרשותם. אם לגבי הבחירות במרכזי המפלגות בשנת 1988 ניתן היה לטעון כי הן חסרות סיכון מבחינת ההנהגה (Doron and Goldberg, 1990: 166-167) הרי שלגבי ה"פריימריס" ניתן לטעון שהם מרוץ חסר סיכון לא רק למנהיגות, אלא גם לרובם המכריע של חברי הכנסת. בשלושת מסגרות ההתמודדות שנסקרו הייתה מידת תחרותיות נמוכה, אפילו היכן שנעשה מאמץ מודע להשוואת תנאי התחרות. עיקר "רענון" הרשימות נובע ממנגנוני תיקון הייצוג, בעיקר המחוזות. רובם של אלו מבין המועמדים החדשים שבכל זאת הצליחו להיבחר, אינם מזן חדש, אלא קורצו מחומרים מוכרים ומקובלים בפוליטיקה הישראלית – אנשי כוחות הביטחון וראשי ארגונים רבי-עוצמה.

היסוד היחיד שקשה לערער על חשיבותו הוא של הריטואל הדמוקרטי, הסמלי בעיקרו, של ההשתתפות הנרחבת. מכל מקום, המחיר ששולם במונחי ייצוגיות, הענות ותחרותיות וגם מחיר הרחבת ההשתתפות לא הניב אפילו דיבידנדים אלקטורליים. בבחירות 1996 נופץ המיתוס על הקשר בין פתיחת שיטת הבחירות הפנימיות לבין הצלחת מפלגות בבחירות. מיתוס זה בוסס על ההתאמה בעיתוי אימוץ שיטת השביעיות

בשנת 1977 ועליית הליכוד ולאיימוץ ה"פריימריס" בשנת 1992 וניצחון העבודה. נראה כי עצם החדשנות של העבודה בשנת 1992, במיוחד נוכח המתחים הגדולים במאבק הפנימי במרכז הליכוד, יצרו תדמית חיובית לשיתוף החברים בבחירת המועמדים שהתפוגגה בחלוף הזמן.²³ גם אותה הציפייה של Doron ו-Goldberg (1990: 56, 169) מלפני שבע שנים, שפתיחת תהליך הבחירות תסייע למפלגות הרפורמטריות בטווח הארוך יותר, התבדתה למרות העמקת והרחבת תהליך זה. מפלגות ששיתפו את חבריהן בבחירת רשימת המועמדים לא הצליחו הפעם בבחירות הכלליות: ייצוגם של הליכוד, בשיתוף עם צומת, ושל העבודה ומרצ בכנסת נפגע בעוד שמפלגות שבחרו את מועמדיהן במוסדות מפלגתיים או באמצעות מינויים זכו דווקא להצלחה גדולה יותר. גם אם נטען כי אפשרות פיצול ההצבעה בשנת 1996, נוכח אימוץ הבחירה הישירה, היא שפגעה במפלגות הגדולות, הרי שנקיטתן בשיטת הפריימריס המפלגתיים לא בלמה את הירידה הגדולה בייצוגן. שלא כמו לאחר בחירות 1992, קשה היום לטעון לקשר חיובי בין פתיחת המפלגה לבין השגייה בבחירות הכלליות ויש הטוענים כי המאבק הפנים-מפלגתי הקשה הכרוך ב"פריימריס" אף פגע בתפקוד המפלגות הגדולות במערכת הבחירות עצמה (וייס, 1996: 216).

מגמת "ההיפתחות" של המפלגות הגדולות לא הוכיחה עצמה. יישום הליכים שנראו כיותר דמוקרטיים היה הרסני יותר מאשר מועיל. מכך אין להסיק, כפי שנהוג לעתים רבות לעשות במסגרת השיח הציבורי בנושא זה, כי רצויה חזרה ל"חדרים אפופי העשן" של הוועדה המסדרת או אפילו למרכזים ולמנגנונים רבי-העצמה. התיקונים הנדרשים כוללים איזונים ובלמים, במסגרתם יכולים להשתלב ולהתממש טוב יותר חלק מהערכים הגלומים ברעיון שיתוף החברים בחיי המפלגה ובהכרעותיה המרכזיות.

הערות

1. תאור שיטתי של שיטות בחירת המועמדים במפלגות אלו ב-1996 ראו אצל: Hazan 1997. בנושא בחירת מועמדי המפלגות לרשימות לכנסת בעבר ראו: אוריאל וברזילי 1982; בריכטה 1977; בר 1996; Doron and Goldberg 1990; Goldberg 1980; Goldberg and Hoffmann 1983. הסברים לגבי שיקולי המפלגות השונות בעיצוב שיטת המועמדים ב-1992, שחלקם היו רלוונטיים גם ב-1996, ראו: גולדברג, 1994: 42-45; Doron and 1995: 311-313; Kay.
2. צומת שיתפה אף היא את חבריה בתהליך בחירת מועמדיה לכנסת, אולם באופן סמלי בלבד. לחברים ניתנה הזכות לבחור בנציגים ששותפו, יחד עם חברי הכנסת ומומלצי ועדת מינויים בבחירות במרכז, בהן דורגו המועמדים ברשימה לכנסת.
3. נימוקים תאורטיים ונורמטיביים בזכות וכנגד אימוץ מודל הדמוקרטיה ההשתתפותית והישירה ראו למשל אצל: Sartori 1987: 86-130; Dahl 1989: 225-231.
4. זכות הבחירה בבחירות המקדימות הותנתה בכל אחת מהמפלגות הנסקרות, בחברות בהן ובשני תנאים נוספים, התפקדות למפלגה עד לתאריך המוגדר בתקנון – בין כשישה (מרצ) ל-12 שבועות (ליכוד) לפני הפריימריס – ותשלום דמי החבר. הערה: "חברי מפלגה בעלי זכות בחירה" ייכתב להלן "חברי מפלגה".
5. סקירת שיטות וכללי בחירת המועמדים מבוססת בעיקרה על תקנוני המפלגות: הליכוד 1993; 1995; מפלגת העבודה 1996; מפ"ם 1992; מרצ 1996; רצ 1992; שינוי 1989/90.
6. שינוי קבעה כי בעת ספירת קולות החברים (בסיבוב השני) יוכפלו קולות המועמדים שזכו בבחירות במועצה (בסיבוב הראשון) במקומות הראשון, השני והשלישי, במקדמים 1.6, 1.4 ו-1.2, בהתאמה.
7. דיון ביתרונות ובחסרונות של הפריימריס המפלגתיים ראו אצל: אבנון 1996; בגין 1996; בר 1996; ברעם 1996.

8. לפי נתוני רשם המפלגות (13 במרץ 1996), עמד היחס של מספר חברי מפ"ם, רצ ושינוי על כ-6:23:71 בהתאמה. כיוון שמוערך כי למעלה מ-80% מחברי מפ"ם היו מן הקיבוץ הארצי, הרי שלמעלה ממחצית חברי המפלגות של ברית מרצ היו מבין חברי הקיבוצים.
9. אופן הקצאת המושבים למחוזות נעשה באופן שונה בשתי המפלגות הגדולות. בעבודה חולקו 23 המקומות בין נבחרי המחוזות על בסיס הבחנה בין שלושה סוגי מחוזות: מרחביים, עירוניים וסקטוריאליים. סדר הופעתם של נציגי המחוזות לסוגיהם נקבע לפי נוסחה ששקללה את מספר החברים בעלי זכות הבחירה בכל מחוז ומספר מצביעי מפלגת העבודה במחוז בבחירות הקודמות. נקבע כי 12 המקומות הראשונים שהוקצו למחוזות יינתנו לראשון בכל מחוז ואילו 11 המקומות המחוזיים הבאים יוקצו לשני מכל מחוז. בליכוד, לעומת זאת, נקבע סדר שיבוצם של המועמדים באופן שרירותי. נקבע כי עשרת המקומות הראשונים שהוקצו למחוזות יינתנו לראשון בכל מחוז וכי עשרת המקומות הבאים המוקצים למועמדי המחוזות יוענקו לשני מכל מחוז בהתאם לסדר הפוך. משמע, שמחוז שנציגו מוקם במקום הראשון ברשימה הכללית שהוקצה למחוז, נציגו השני ימוקם במקום ה-20 מבין המקומות שהוקצו למחוזות.
10. מספר בעלי זכות הבחירה בעבודה חושב לפי: רשם המפלגות (13 במרץ 1996); מספר המשתתפים בבחירות המקדימות בעבודה נלקח מ: **הארץ** 27 במרץ 1996: א7; מספר המצביעים בבחירות 1996 נלקח מ: **ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-14 ולראש הממשלה. 1996**. הנתונים הנוגעים למספר בעלי זכות הבחירה ומספר המשתתפים בבחירות המקדימות במפלגות האחרות מבוססים על חומר מפלגתי. החישוב כלל גם את הנתונים לגבי השתתפות חברי צומת, שהתמודדה ברשימה משותפת עם הליכוד בבחירות הכלליות.
11. בניתוחנו הסתמכנו על: **ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-14 ולראש הממשלה 1996**; ועל נתונים לגבי מספר חברי מפלגה ביישובים השונים שנמסרו לנו ממפלגת העבודה. היישובים בהם היה מספר חברי מפלגת העבודה גדול ממספר מצביעיה הם: באקה אל גרבייה, טייבה, טירה, טמרה, כפר מנדא, כפר קרע, מעלות תרשיחא, נצרת, נתיבות, סחינין, ערערה, קלנסווה ושדרות. נציין כי מדובר ביישובים ערביים ובעיירות פיתוח, אולם אנו מעריכים כי בדיקה

ברמת איזורי הקלפי צפויה לחשוף איזורים נוספים בהם היה מספר חברי מפלגת העבודה גדול ממספר מצביעיה.

12. לגבי אופן הקצאת המקומות ברשימה למחוזות השונים ראו הערה 9.

13. על מנת שהשריון לא ימנע תחרות, דאגו רצ ומפ"ם לשריין מספר מקומות לנשים ומיעוטים בבחירות המועמדים אותן בחרו מוסדותיהם בסיבוב הבחירות הראשון. שינוי, לעומתן, החליטה שלא לשריין מקומות, למרות שתקנון מרצ חייב אותה לדאוג לפחות להופעת מועמדת ו/או מועמד ערבי אחד (מרצ 1996: נספח, ס' 3ב2). בדיעבד, אי קביעת השריון בשינוי לא יצרה בעיה משום שמועצתה השכילה לבחור בשתי מועמדות. למרות שבמסגרת ההתמודדות בסיבוב השני לא התחרו מועמדי המפלגות השונות אלו באלו, בגלל המבנה התלת-מפלגתי, נקבע כי ההכרעה לגבי תיקון הייצוג של מועמד לא יהודי תעשה, במקרה הצורך, בהתאם למיקומו ברשימה המשותפת. בין היתר גם הוחלט כי הפעלת מנגנון השריון תותנה במרצ במיקומם של המועמדות ושל המועמד הערבי: נקבע כי מועמדים אלו יקודמו רק במידה ונבחרו בסיבוב השני עד למקום העשירי ברצ, השביעי במפ"ם או הרביעי בשינוי.

14. כשלושה רבעים מכלל קולות הבוחרים ברשימה הארצית של העבודה ניתנו לחברי הכנסת המכהנים, שהיוו כשליש מכלל המועמדים; שני שלישים מקולות חברי הליכוד ניתנו לחברי הכנסת המכהנים, שהיוו כ-3/10 מקרב כלל המועמדים.

15. כך, למשל, לאחר רצח רבין, היו מי שרצו להחליף את נתניהו בדרך מרידור, מועמד בעל תדמית מתונה וליברלית. בין אלו בלטה חברת מרכז הליכוד, אשת העסקים גליה אלבין (**ירושלים**, 22 בדצמבר 1995), שהציפה את עיתוני סוף השבוע במודעה בנוסח "רק מרידור יכול" (**הארץ**; **מעריב**, 15 בדצמבר 1995). מרידור עצמו הסתייג בפומבי מהקריאה לערוך התמודדות נוספת על משרת יו"ר המפלגה (**הארץ**, מכתבים למערכת, 17 בדצמבר 1995: ב8; **מעריב**, 18 בדצמבר 1995: 12).

16. דיון במקורות העצמה של חברי הכנסת לעומת מתמודדים חדשים נמצא אצל: Arian 1996: 80-84.

17. יש לציין כי הפעלת מנגנוני התיקון גרמה על פי רוב לשיפור מיקומם של מועמדים חדשים. בחלק מן המקרים דובר במקום "פנוי", שלא היה חבר כנסת שהתמודד עליו, דוגמת שני המקומות שהוקצו לעולים

בעבודה והמקום שהוקצה לעולה בליכוד. אולם מנגנוני השריון פגעו גם במיקומם של מועמדים חדשים. כך, בבחירות במרצ, דחק ח"כ ערבי מכהן מועמד חדש ובעבודה נדחקו מועמדים חדשים לטובת חברת כנסת מכהנת.

18. השוואתנו מתייחסת לריכוז של הנתונים הבאים: לגבי מוסדות מפלגתיים מדובר ב: מרכז העבודה 1988 (סיבוב שני בלבד); מרכז חרות 1988; מרכז הליכוד 1992; מועצת רצ, מרכז מפ"ם ומועצת שינוי 1996. לגבי בחירה בידי חברי המפלגה ברשימות ארציות ומרכזיות: מרצ 1996; העבודה 1992; 1996; הליכוד 1996.

19. דרוג המועמדים ברשימת מרצ נקבע באופן הבא: במקום הראשון שהוקצה לכל אחת ממפלגות מרצ, זכה המועמד שזכה במספר העדיפויות הראשונות הגבוה ביותר; במקומות הבאים צורפו מספר ההעדפות שזכה מועמד למקום הנבדק לאלו שהוענקו לו בעדיפות גבוהה יותר.

20. בשתי ממשלות העבודה בין 1992-1996 לא כיהן ח"כ שנבחר במחוזות כשר ואילו בממשלת הליכוד שהוקמה ביוני 1996 צורף רק בסוף השנה שר אחד שנבחר במחוז. יהושע מצא, שמונה לשר הבריאות, צפוי היה לזכות במקום גבוה ברשימה הארצית של הליכוד, אך התמודד במחוז לפי בקשת נתניהו. מצא נאלץ להמתין כחצי שנה עד שתמומש הבטחת נתניהו כי התמודדותו במחוז לא תפגע בסיכוייו לכהן כשר.

21. ב-1996, מבין 17 חברי הכנסת שהתמודדו במחוזות במפלגת העבודה, זכו 11 במקומות הראשונים (עשרה ח"כ זכו במקום הראשון ואילו אחד זכה במקום שני לאחר ח"כ מכהן). שישה ח"כ מכהנים "הפסידו": אחד שזכה במקום שני לאחר מועמד חדש וחמישה שהגיעו למקומות נמוכים יותר. בהתמודדות במחוזות מפלגת העבודה בשנת 1992 זכו תשעה חברי כנסת מכהנים במקומות הראשונים במחוז אליו השתייכו ואילו שניים זכו במקום שני, לאחר מועמד חדש. בליכוד ב-1996 ניצחו ארבעה מבין שישה ח"כ המכהנים בהתמודדות בשישה מחוזות.

22. מתוך 39 חברי הכנסת החדשים זכו רק שמונה במושביהם מתוך כך שדחקו מועמד מכהן ממקומו (שלושה במפלגת העבודה, שניים בליכוד, אחד במפד"ל, באגוויי ובדרך השלישית). יתר 31 חברי הכנסת החדשים נכנסו לכנסת בנסיבות אחרות: בזכות שריונים

ומחוזות במסגרתם לא התמודדו ח"כ (חמישה מהעבודה ושניים מהליכוד); בזכות הגידול בייצוג מפלגותיהם בבחירות (שני ח"כ חדשים נוספים במפד"ל, ח"כ חדש מחד"ש) ומסיבה זו ובזכות פרישה מרצון של ח"כ (שישה ח"כ חדשים בש"ס שמוקמו ברשימה מייד אחרי ארבעת ח"כ הותיקים); התפלגות של מפלגה (מועמד מס' שניים ב"מולדת" שהופיע מייד אחרי הח"כ היחיד שנותר בה); בהיותן מפלגות חדשות שהצליחו בבחירות באופן עצמאי (שבעה ח"כ חדשים של "ישראל בעלייה", המועמד הרביעי ברשימת הדרך השלישית) או במסגרת רשימה דו-מפלגתית (שני ח"כ חדשים של "התנועה הערבית המאוחדת" וח"כ חדש של "הברית הלאומית הדמוקרטית") או רב-מפלגתית (שלושה ח"כ חדשים מטעם גשר שמוקמו ברשימה אחרי שני חברי הכנסת שפרשו מן הליכוד).

23. Arian ו-Shamir (1995: 41, 45) מצאו כי אפילו בשנת 1992, השפיע אימוץ הפריימריס המפלגתיים במפלגת העבודה על שיקולי ההצבעה של מיעוט קטן מקרב הבוחרים, וכי לתוצאות הפריימריס לבחירת יו"ר המפלגה – בחירת רבין – נודעה השפעה גדולה יותר מעצם אימוץ השיטה החדשה.

עמ' ריק

ביבליוגרפיה

עתונות יומית ומקומונים:

דבר ראשון, הארץ, ידיעות אחרונות, ירושלים, מעריב, כל-העיר, על השרון.

דוחו"ת, פרסומים רשמיים ותקנוני מפלגות:

הליכוד. 1993. חוקת הליכוד: תנועה לאומית ליברלית.

הליכוד. 1995. תקנות, תקנון והחלטות ועדת הבחירות לבחירת מועמדי הליכוד לכנסת ה-14.

וייס, שבח. 1996. דו"ח ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה-14 ולראשות הממשלה 1996, תל-אביב: מפלגת העבודה.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת הארבע-עשרה ולראש הממשלה. 1996, תוצאות הבחירות לכנסת הארבע-עשרה.

חוק המפלגות (תיקון מס' 4) התשנ"ג-1993.

מפלגת העבודה. 1996. תקנון בחירות תשנ"ו לבחירת מועמדי ומועמדות העבודה לכנסת ה-14.

מפ"ם – מפלגת הפועלים המאוחדת. 1992. חוקת המפלגה – הועידה העשירית של המפלגה.

מרצ. 1996. תקנון הבחירות המקדימות של מרצ.

רצ – התנועה לזכויות האזרח ולשלום. 1992. תקנון.

רשם המפלגות, 13 במרץ 1996. "סיכום תוצאות בדיקת המתפקדים הכפולים (13.3.96)".

שינוי – מפלגת המרכז. 1989/90. תקנון שינוי.

מאמרים וספרים:

אבנון, דן. 1996. "מפלגות בישראל בין פריימריס לפרלמנטריזם," בעליזה בר, **פריימריס: בחירות מקדימות ושיטות אחרות**, תל-אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה והוצאת הקיבוץ המאוחד: 11-25.

אוריאל, נחמן ואמנון ברזילי. 1982. **עלייתה ונפילתה של ד"ש**. תל-אביב: רשפים.

אריאן, אשר ומיכל שמיר. 1999. **הבחירות בישראל – 1996**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (בדפוס).

בגין, בני. 1996. "פריימריס – המחיר לדמוקרטיה," גדעון דורון (עורך), **המהפכה האלקטורלית**, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד: 207-213.

בר, עליזה. 1996. **פריימריס: בחירות מקדימות ושיטות אחרות**, תל-אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה והוצאת הקיבוץ המאוחד.

בריכטה, אברהם. 1977. **דמוקרטיה ובחירות: על שינוי שיטת הבחירות והמינויים בישראל**, תל-אביב: עם עובד.

ברעם, עוזי. 1996. "שידוד מערכות במערכת הפוליטית," גדעון דורון (עורך), **המהפכה האלקטורלית**, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד: 215-223.

גולדברג, גיורא. 1994. **הבוחר הישראלי 1992**, ירושלים: מגנס.

הרצוג, חנה. 1996. "האחרים" בפוליטיקה – השפעת שינוי שיטת הבחירות על ייצוג נשים וערבים," גדעון דורון (עורך), **המהפכה האלקטורלית**, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד: 123-138.

Arian, Asher, 1996. "Incumbency in Israel's Knesset," in Albert Somit et. al., (eds.), **The Victorious Incumbent: A Threat to Democracy?** Aldershot: Dartmouth, 71-102.

Arian, Asher and Michal Shamir, 1995. "Two Reversals: Why 1992 Was Not 1977," in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), **The Elections in Israel – 1992**, New York: SUNY Press, 17-53.

Dahl, Robert A., 1989. **Democracy and its Critics**, New-Haven: Yale University Press.

Doron, Gidoen and Barry Kay, 1995. "Reforming Israel's Voting Schemes," in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), **The Elections in Israel – 1992**, New York: SUNY Press, 299-320.

Doron, Gidoen and Giora Goldberg, 1990. "No Big Deal: Democratization of the Nominating Process," in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), **The Elections in Israel – 1988**, Boulder: Westview Press, 155-171.

Gallagher, Michael and Michael Marsh, 1988. "Candidate Selection," in Michael Gallagher and Michael Marsh (eds.) **Comparative Perspective: The Secret Garden of Politics**, London: Sage.

Goldberg, Giora, 1980. "Democracy & Representation in Israeli Political Parties," in Asher Arian (ed.), **The Elections in Israel - 1977**. Jerusalem: Academic Press, 101-117.

Goldberg, Giora and Steven Hoffman, 1983. "Nominations in Israel: The Politics of Institutionalization," in Asher Arian (ed.), **The Elections in Israel – 1981**. Tel-Aviv: Ramot, 61-87.

Hazan, Reuven, 1997. "The Intra-Party Elections in Israel: Adopting Party Primaries," **Electoral Studies**, vol.16, No.1.

Hofnung, Menachem, 1996a. "Public Financing, Party Membership and Internal Competition," **European Journal of Political Research**, No. 29: 73-86.

Hofnung, Menachem, 1996b. "The Public Purse and the Private Campaign: Political Finance in Israel," **Journal of Law and Society**, Vol. 23: No.1, 132-148.

Patterson, Thomas E., 1976. **The Mass Media Election**, New-York: Praeger.

Sartori, Giovanni, 1987. **The Theory of Democracy Revisited**, New Jersey: Chatam House, Vol. 1.

Somit, Albert, 1996. "... And Where We Came Out," in Albert Somit et. al., (eds.), **The Victorious Incumbent: A Threat to Democracy?** Aldershot: Dartmouth, 11-18.

